

סוגיות נבחרות מהמשנה היומית
במבט הלכתי, מדעי
וארץ ישראלי

בשנה וארץ

מסכת שביעית

כתב: יואל יעקובי

אב תשע"ו | גיליון 16

מאימתי אוכלין פירות האילן בשביעית?...זיתים: משיכניסו רביעית לסאה – פוצע ואוכל בשדה, הכניסו חצי לוג – כותש וסך בשדה, הכניסו שליש – כותש בשדה וכונס לתוך ביתו, וכן כיוצא בהן בשאר שני שבוע – חייב במעשרות. (שביעית ד ז, ט)

שלב ההיתר באכילת זיתים בשביעית – הבאת שליש

חכמים למדו שאין לאכול פירות שביעית אלא כשהגיעו לרמה בה מקובל להשתמש בהם גם בשנים האחרות. לגבי הזיתים מפורטים שלושה שלבים בגידול, כאשר כל שלב מתיר שימוש נוסף בזיתים. השלב השלישי המוזכר במשנה, הבאת שליש, המשמעותי גם לעניין הגעה לעונת המעשרות, אינו מובן על רקע הרצף הכרונולוגי. במאמר נלמד בעז"ה על שלושה הסברים אפשריים לדברי המשנה, שנים המובאים בדברי הר"ש, ואחד, מפליא למדי, בדברי הרמב"ם. בנוסף, נבחן את הפירושים הללו על רקע הריאליה של גידול הזית.

בשלב הזה כבר מותר להשתמש בשמן לצורך סיכה, אך גם כאן בשדה בלבד, כלומר בדרך עראי, כפי שמקובל היה כנראה להשתמש בזיתים בשלב הזה של גידולם גם בשאר השנים. לפני הזמן הזה, הנזל היוצא מהזיתים אינו נחשב שמן שמקובל לסוך בו. הואיל ואין להשתמש בפירות שביעית אלא בתשמיש המקובל בהן, לכן אין לסוך בשמן זה, כמו שאסור לסוך ביין ובחומץ של שביעית, מפני שאין מקובל לסוך בהם (ר"ש).

השלב השלישי של הגידול הוא: "הכניסו שליש – כותש בשדה וכונס לתוך ביתו". בתוספות יום טוב מסביר כי בשלב זה מותר להשתמש בזיתים לכל שימוש רגיל, ומה שנאמר כותש בשדה, אינו בדווקא, אלא שכך היה מקובל לעשות.

הכנסת שליש לפי הר"ש

השלב השלישי נמצא על פי מבנה משנה זו והמשניות הקודמות לה על השלב המתקדם ביותר בציר הזמן, אולם משמעותו אינה ברורה. על פניו לא יתכן לפרש שמדובר על שליש הלוג, שהרי השלב הקודם היה חצי לוג, ואנו הרי מתקדמים בציר הזמן.

הר"ש מביא שני פירושים לבירור מהותו של הבאת שליש האמורה כאן. הפירוש הראשון אומר כי המדובר על הגעת פרי הזית לשליש מגודלו הסופי. הפירוש השני מדבר על שלב בו ניתן לעצור שליש מכמות השמן הסופית שביכולת אותם זיתים להוציא בבשלותם. הרא"ש אומר כי דווקא הפירוש הראשון עיקר². הרב יואל פרידמן מוכיח כי נראה שהר"ש ושאר בעלי התוס' מעדיפים דווקא את הפירוש השני. הסיבה לכך היא מהלך גידולו של הזית.

בירושלמי (פ"ד ה"ט) נדרש הפסוק האמור בויבול (ויקרא כה יב): "כי יובל היא קודש תהיה לכם [מן השדה תאכלו את תבואתה]" – "מה היא קודש, אף תבואתה קודש". כלומר, כשם ששנת היובל (והוא הדין שנת השמיטה) היא קדושה כך התבואה שלה, כלומר הפירות שיוצאים בשנה זו, הם קדושים. אחת ההשלכות של קדושה זו היא שאסור לאכול את הפירות לפני שיעשו תבואה¹.

המשנה מונה מספר גידולים נפוצים (תאנים, ענבים וזיתים) שלגביהם היא מפרטת את השלבים השונים בגידולם ואת דרכי האכילה המותרים לכל שלב. השלב המתקדם ביותר המופיע במשניות הללו הוא גם השלב הקובע את חוב פירות אלו במעשרות, כאשר פירות שנתלשו לפני זמן זה פטורים ממעשרות כי אינם נחשבים אוכל (משנה תורה מעשרות פ"ב ה"ג).

שלושה שלבים על ציר הזמן

שלבי הגידול האמורים בזיתים הם הפחות מובנים במבט ראשון, ואכן ישנן מספר שיטות להסביר את דברי המשנה.

לכאורה שלבי הגידול בנויים על ציר זמן. השלב הראשון הוא מרגע שמנפח של סאה זיתים ניתן לעצור נפח של רביעית הלוג. הואיל ובסאה יש 24 לוגים, הרי שמדובר על מציאות בה ניתן לעצור שמן בנפח של 1:96 מנפח הזיתים מהם הוא נעצר, כאחוז אחד. בשלב זה מותר לפצוע את הזיתים ולאוכלם בשדה. מטרתה של פציעה זו, שהיא בעצם חיתוך ציפת הפרי, להוציא את המוהל המר. יהודה פליקס מציין שבנוסף לפציעה הוא מוסיף כנראה גם מלח כדי שיספוג את המוחל.

השלב השני, המתקדם יותר, הוא זה שניתן להוציא בו חצי לוג מסאה של זיתים, כלומר 1:48, כשני אחוזים.

כלומר גם אם מדובר בזיתים שעושים הרבה יותר שמן כאשר הם בשלים, הרי שכשהגיעו לשלב בו ניתן לעצור מהם רביעית הלוג או חצי הלוג ניתן להשתמש בהם בהתאם לנאמר במשנה. השלב השלישי אינו מדבר על כמות מוחלטת אלא על יחס, ברגע שישנו יחס של 1:9 בין הכמות השמן המופקת כעת לבין כמוך השמן המכסימלית, יהיה מותר להשתמש בזיתים לכל השימושים, אפילו אם כמות השמן המכסימלית הינה קטנה מאוד.

סיכום

בר"ש מובאים שני הסברים לשיעור שלישי שבמשנה. הראשון הוא שלישי הגודל, דבר שאינו מובן מבחינה מציאותית. ההסבר השני מדבר על שלישי מכמות השמן המכסימלית. זו הדעה המקובלת על רוב הפרשנים. דעת הרמב"ם היא ששיעור שלישי הוא בעצם תשיעית מכמות השמן המכסימלית.

להלכה כותב הרב פרידמן כי לכתחילה יש לנהוג כפירושו השני של הר"ש, כי ברגע שהזיתים הגיעו לשלב בו ניתן להפיק מהם שלישי מכמות השמן המכסימלית הרי שהם הותרו לכל שימושי הזית, אולם בשעת הדחק ניתן לסמוך גם על שיטת הרמב"ם לפיה גם כאשר ניתן להפיק מהזיתים תשיעית בלבד מכמות השמן המכסימלית הם הותרו לכל שימושי הזית.

מקורות:

יהודה פליקס, משנת שביעית, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשמ"ז. עמ' 114-115.
יהודה פליקס תלמוד ירושלמי- מסכת שביעית, הוצאת צור אות ירושלים תש"ם. עמ' 284-285.
עקיבא לונדון, סוגיות חקלאיות במטע בתקופת המשנה והתלמוד לאור מקורות חז"ל והספרות הקלאסית - חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ט. פרק היות עמ' 98-99.
הרב יואל פרידמן, שמן זית - באיזו שנה יש בו קדושת שביעית, אתר מכון התורה והארץ, אייר תשע"ה.

מהחנטה (תחילת היווצרות פרי הזית) ועד הבשלת הסופית של הזית נדרשים 6-8 חודשים. בשלושת החודשים הראשונים הפרי גדל בצורה אחידה, כשבסיום אותם שלושה חודשים הגליען מגיע לגודלו הסופי. בהמשך גדלה ציפת הפרי ולאחר ארבעה חודשים מתחילה הצטברות שמן. לפי זה יוצא שהפרי מגיע לשליש מגודלו בשלב מאוד מוקדם, כשאין בו בכלל או כמעט בכלל שמן, ולכן לא מסתבר למקם שלב זה כשלב האחרון בתהליך היווצרות הפרי.

השיטה השנייה, המדברת על שלישי מכמות השמן הסופית, היא זו הנראית מהירושלמי (לפי הגירסא שלפנינו) ומהספרא (גם כן לפי הגרסא שלפנינו). כך סובר גם הראב"ד³.

כמות זו מודגמת בברייתא בירושלמי המסבירה את המשנה כלוג שמן המיוצר מסאה זיתים שניתן לעצור מהם בבשלותם שלושה לוגים שמן. שלושה לוגים שמן מתוך סאה הם יחס של 1:8 בין זיתים לשמן הנוצר מהם, 12.5% (בנפח), במשקל מדובר על 16% כפי שמחשב עקיבא לונדון). זו כמות קטנה מאוד, בהתחשב בכך שהחקלאות הערבית המסורתית, שנחשבת פרימיטיבית הרבה יותר מאשר החקלאות העברית של ימי חז"ל, מפיקה כ-20% 25% שמן מזיתים בשלים, ומזנים מסויימים אף 40%. אין להסיק מכך שתפוקת השמן בזמנם הייתה נמוכה כל כך, אלא שהמדובר כאן על זיתים גרועים⁴.

שיטת הרמב"ם: שלישי=תשיעית

שיטת הרמב"ם היא כי שיעור שלישי, שבו ניתן להחשיב את הפירות כבשלים ברמה מינימלית, הוא כאשר נעצר מהם שמן ביחס של תשיעית מכמות השמן המופקת מזיתים בשלים. הרמב"ם מבין את המשנה כמדברת על שלישי הלוג (מזיתים שדרכם לעשות שלושה לוגים), כך הגיע ליחס של 1:9 בין השמן המופק כעת לשמן המופק מזיתים בשלים. על שיטה זו ישנן קושיות⁵, שלא נעסוק בהן כאן⁶.

מכיר רק את העובדה כי לכאורה שיטתו של הרמב"ם יוצרת עיוות בציר הזמן שבמשנה, כי אחרי שדיברנו על חצי לוג בשלב השני אנו חוזרים לכאורה אחורה בשלב השלישי, לשליש לוג.

ה'משנה למלך' (מעשרות פ"ב ה"ה) מסביר כך את דברי הרמב"ם: השיעורים של רביעית הלוג וחצי לוג עוסקים בכמות מוחלטת.

1 יתכן שהדבר קשור לאיסור הפסד פירות שביעית (כך משמע מדברי הר"ש בסוף המשנה), ויתכן שהוא קשור לחובה לאכול אותם כדרך שמקובל לאוכלם (כשגם אכילה שלא כמקובל נחשבת אולי כסוג של הפסד). הרמב"ם מביא דרשה "אינה נאכלת עד שתהא תבואה". הרב קאפח מציין שמקורה מהספרא לפסוק ז.

2 הרא"ש מבכר את הפירוש הראשון לפי דבריו, מכיוון שזוהי גם עונותו של הזית למעשרות. יתכן שלרא"ש הסתבר יותר שהעונה למעשרות תיקבע על פי גודל הפרי ולא על פי כמות התוצר שמיצור ממנו, כפי שגם בשאר המינים המוכרים במשנה מעשרות פרק א עונת המעשרות נקבעת לפי צורתו החיצונית של הפרי ולא על פי מה שניתן להפיק ממנו.

3 לפי הגירסא שלפנינו הראב"ד מדבר על לוג שמן ללא קשר לכמות המכסימלית שניתן להפיק מאותם זיתים, אולם כבר העירו שיש בדבריו טעות סופר, וכונתו כנראה לשליש מכמות השמן המכסימלית - עיין מאמרו של הרב יואל פרידמן.

4 לונדון טוען כי שלושה לוגים לסאה (יחס של 1:8) מתייחס להפקת שמן מזיתים ירוקים בתנאי דחק בשדה. גם כיום הפקת שמן מזיתים ירוקים, שהם הזיתים טרם הבשלתם, מניבה כמות דומה של שמן. אולם דבריו אינם מובנים, שהרי שלושה לוגים הוא שיעור השמן המכסימלי בשעת בשלותם של הזיתים.

5 כמו למשל: אם כך, מהו הדמיון בין תבואה לזיתים שבשניהם מדובר על הבאת שלישי. ערוך השולחן העתיד בסימן צ"ה ניסה להסביר שהזמן בו ניתן להפיק תשיעית מכמות השמן המכסימלית מקביל לשלב בו הפרי הגיע לשליש מגודלו המכסימלי. כפי שציינו, בזיתים המוכרים לנו כיום המציאות אינה כזו, והם מגיעים לשליש גודלם הרבה לפני שניתן להפיק מהם תשיעית מהשמן.

6 רבים מצינים כי לרמב"ם הייתה גירסא אחרת בירושלמי. הרב קאפח בפירושו להלכות מעשרות במשנה תורה טוען כי אין צורך לשנות את הגירסא, ודי לשנות את הפיסוק, אולם לא זכיתי להבין את דבריו.